

Grunnlaget for hermetikkbyen Stavanger

Erik Rønning Bergsagel

Den 3. september 1879 ble de første norske sardinene eksportert fra Stavanger. I årene etter dette ble det raskt utviklet et stort produksjonsmiljø i byen med fokus på eksport av norske sardiner. I perioden 1873 til 1883 la Stavanger Preserving Co., sammen med andre aktører, grunnlaget for det som ble til hermetikkbyen Stavanger.

Stavanger Preserving Co. var Stavangers første hermetikkfabrikk, etablert 1873. Ved fabrikkene ble det produsert flere typer hermetisk mat som ble solgt i Norge og utlandet. Samtidig med Stavanger Preserving Co. var det flere mindre aktører i Stavanger som krydret brisling som ansjos. Disse la senere om produksjonen til å produsere røykte norske sardiner.

Stavanger Preserving Co. og ansjoskrydrernes produksjon skapte behov for emballasje og annet utstyr i Stavanger. Dette førte til at det tidlig ble etablert miljøer med kompetanse på produksjon av esker og lokk og maskinutvikling for hermetikkindustrien. Sammen forbedret disse miljøene produksjonen av sardiner og la grunnlaget for den moderne masseproduksjonen av norske sardiner. Hvem var aktørene i dannelsen av hermetikkbyen Stavanger, og hvordan kom disse sammen i produksjonen av norske sardiner?

Kilder og tidligere forskning om hermetikkindustriens historie

Det finnes flere kilder for å belyse den tidlige perioden i hermetikkindustrien i Stavanger.

Stavanger Preserving Co. har etterlatt seg et omfattende arkivmateriale som oppbevares hos Statsarkivet i Stavanger. Her finnes de eldste protokollene

Motstående side: Utsnitt av etikett for ansjos fra firmaet Schreiner & Nielsen, trykket av Stavanger Lithografiske Anstalt.

Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa 0534 - Stavanger Typografiske Forening

etter firmaet. De inneholder blant annet regnskap, lønningslister, prislister og korrespondanse. Gjennom arkivmaterialet er det mulig å danne seg et bilde av den daglige driften ved firmaets fabrikk i Øvre Strandgate 38. Sammen med korrespondanse og regninger er det mulig å få et godt innblikk i hvordan firmaet ble drevet, og hvem som handlet hermetikk i pionertiden for hermetikkindustrien i Stavanger.

Frem til tiden rundt 1. verdenskrig var det vanlig for flere firma å vise seg frem på internasjonale utstillinger som verdensutstillinger, handelsmesser, fiskeriutstillinger og andre typer messer. Ved slike utstillinger var det vanlig å omtale vinnere og deltakere i aviser, ofte ble det også utgitt beretninger fra disse utstillingene. I tillegg til de skriftlige beretningene brukte firmaene medaljer fra slike utstillinger i reklame og i omtale av seg selv. Medaljer fra slike utstillinger ble dermed brukt som kvalitetsstempel på gode produkter.

Nasjonalbiblioteket har digitalisert mange norske aviser fra siste halvdel av 1800-tallet.¹ Gjennom avisene kan en følge flere aspekter ved hermetikkindustrien. Det ble skrevet om oppstarten av Stavanger Preserving Co. sin virksomhet i aviser i Bergen og Halden.² Gjennom avisene kan en også finne annonser for Stavanger Preserving Co. i flere norske byer, og andre omtaler av firmaet sin virksomhet.³

I tillegg til kildene er det god tilfang på diverse litteratur som omhandler den tidlige tiden i hermetikkbyen Stavanger. John Gunnar Johnsen har skrevet bokserien "Gatelangs i hermetikkbyen" i 3 bind. Denne serien tar for seg de enkelte fabrikkene i Stavanger, men også støttenæringene og flere andre sider ved hermetikkbyen.

Carl Frederik Kolderup var en typisk fagmann og jobbet, i flere roller, i og med den norske hermetikkindustrien i over 60 år. Etter at han ble pensjonist, jobbet han med forskjellige historiske kilder til hermetikkindustriens historie og skrev "Blad av hermetikkindustriens historie" i 6 bind. I denne serien tar han for seg forskjellige sider ved den norske hermetikkindustrien.

Stavanger Preserving Co. utga to jubileumshefter over sin egen virksomhet, først ved 50-årsjubileet i 1923, og senere ved 100-årsjubileet i 1973. Begge disse publikasjonene gir nyttige innspill til fabrikkens virksomhet.

Det er skrevet flere artikler, i forskjellige fora som omhandler hermetikkindustrien. Flere av disse, som "Fra håndverk til industri" av Bjørn Utne, "Out to Conquer the World" av Piers Crocker og "Fra ballkort til iddisar" av John Gunnar Johnsen er alle publisert i Stavanger Museum sin årbok. Tidligere leder av Norsk hermetikklaboratorium sin maskinavdeling, Jørg Hviding, har skrevet flere artikler og publikasjoner om hermetikkindustrien.

For utfyllende informasjon om seilskutene som Stavanger Preserving Co. provianterte i 1873, har Michaelsen sin bok om Stavanger sjøfarts historie vært viktig. Sammen med kildene hjelper denne litteraturen til med å fylle inn kunnskap om den tidlige perioden i den stavangerske hermetikk-industrien.

Stavangers første hermetikkfabrikk

Den første norske hermetikkfabrikken ble stiftet i Drammen i 1841, Chr. Aug. Thorne Ltd.⁴ Senere ble det stiftet en hermetikkfabrikk i Mandal, Norwegian Preserving Co.⁵

Initiativet til å stifte Vestlandets første hermetikkfabrikk, Stavanger Preserving Co., kom fra overrettssakfører Henrik Finne.⁶ Han fikk med seg flere sentrale personer i Stavangers næringsliv på etableringen; skipsrederne Knud

Stavangers første hermetikkfabrikk i Øvre Strandgate 38, der hvor Herbarium er i dag. Her jobbet blant andre Martha og Martin Trulsen og Severin Danielsen i Stavanger hermetikkens pionertid.
Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa-07 Stavanger Preserving.

Knudsen og Lars Berentsen og grosserer George William Groom. Alle disse fire spilte viktige roller i Stavangers næringsliv i 1870- årene. Alle var godt etablert i forretningslivet med virksomheter innen rederivirksomhet, sildesalting og eksport.

Firmaet Stavanger Preserving Co. ble etablert den 23.juni i 1873, med fabrikk og forretningskontor i Øvre Strandgate 38.⁷ Den første tiden var det lite aktivitet ved den nystartede fabrikk.

Personene som jobbet ved fabrikk i de første årene

Stavanger Preserving Co.s første utgift er datert 14.08.1873: "S. Danielsen Contant 5 spesidaler."⁸ Blikkenslageren Daniel Severin Danielsen var Stavanger Preserving Co.s første ansatte. Danielsen hadde blitt utlært blikkenslagersvenn i Stavanger, og kom i kontakt med hermetikkindustrien i 1866, da fikk han jobb ved Norwegian Preserving Co. i Mandal. Her ble han noen år før han flyttet til Østlandet og begynte hos en annen hermetikkfabrikk der, mest sannsynlig Thorne. Danielsen fortalte selv at han ville flytte tilbake til Stavanger i 1871, men at han stoppet i Arendal for å jobbe der. En dag han var på kaien i Arendal traff han Overrettssakfører Finne som skulle rekruttere formann til den nye hermetikkfabrikken i Stavanger. Danielsen fikk jobb og flyttet til Stavanger.⁹

Den 26.09. 1873, kom et nytt navn i Stavanger Preserving Co sin regningsbok, 30 spesidaler til M. Trulsen, i tillegg fikk Trulsen 4 spesidaler og 43 skilling; "For sine udleg i Kristiania."¹⁰

Det var Martin Trulsen og konen Martha, Henrik Finne skulle treffe i Kristiania da han traff Severin Danielsen i Arendal. Martin Trulsen ble født i Sande Prestegjeld i 1839, hvor han hjalp foreldrene med gårdsdriften. Han ble gift med Martha Trulsen fra Lier, og i 1871 fikk de en datter, Constance i Moss. Med på flyttelasset fra Moss hadde de med seg Elen Mathea Eriksen. Hun var niese av Martha, og bodde sammen med dem.¹¹ I Moss hadde Trulsen jobbet ved Chr. Aug. Thorne ltd., Norges første hermetikkfabrikk.

Både Martin Trulsen og konen Martha går igjen i Stavanger Preserving Co. sine tidlige lønningslister, han var den eneste arbeideren med fast lønn, og Martha Trulsen var den eneste som ble omtalt som Madam i Stavanger Preserving Co. sine tidlige lønnslister. Martin Trulsen hadde 5 spesidaler i ukelønn, mens Martha Trulsen hadde en daglønn på 48 skilling.¹²

Lønnslistene for den tidlige perioden i Stavanger Preserving Co.s historie nevner flere personer som jobbet ved fabrikk. De tre blikkenslagere,

Endresen, Eriksen og Steffensen går igjen på mange av lønningslistene. Blikkenslagerne hadde daglønn, Endresen hadde 100 skilling, mens Eriksen og Steffensen hadde 90 skilling pr. dag.¹³

Lønningslistene nevner flere menn som jobbet ved bedriften, men som ikke er oppført med yrke, Folkvord, Christen Sømme, Gustav Wathne og Peder Brath. Disse hadde alle mindre lønn enn blikkenslagerne, Wathne og Brath hadde faktisk bare halve lønnen av madam Trulsen.¹⁴

Snekkerloftet ved Stavanger Preserving sin fabrikk i Øvre Strandgate 38.
Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa-07 Stavanger Preserving.

De fleste som jobbet ved Stavanger Preserving Co. i starten var kvinner. Cirka 20 kvinner er oppført i lønningslistene fra tiden rundt 1874.¹⁵ Kvinnene laget maten som senere ble lagt i boks og sterilisert. I motsetning til mennene, og madam Trulsen, hadde alle de andre kvinnene timelønn, 3 skilling i timen. Noen av kvinnene er oppført med fornavn, resten omtales som jomfru. Arbeidstiden for både kvinner og menn var lang. I listene som jeg har undersøkt, er den korteste uken for kvinnene på 27,5 timer, den lengste på 67 timer.¹⁶

Det var stor variasjon i bakgrunn for arbeiderne ved fabrikken. Blant de første arbeiderne finnes Hanna Johnsen. Hun bodde i Pedersgaten og var gift med typograf Oluf Johnsen.¹⁷ Hanna og Oluf Johnsen er muligens den første koblingen mellom hermetikkindustri og grafisk industri i Stavanger.

I lønningslistene finnes det mange forskjellige personer, som representerer flere faser og skjebner i livet. I Spilderhaug bodde Berthe Olsen fra Høle, hun var enke og bodde i leie. I rubrikken for yrke står det: "Lidt af Pleien 1 1/2 Spd. Forresten arbeider i Hermetikk".¹⁸

Produksjon av hermetiske produktene fra Stavanger starter

I månedsskiftet oktober og november 1873 fikk Stavanger Preserving Co. fabrikkbygningen branntaksert.¹⁹ Kort tid etter branntakseringen kom de første regningene på kjøtt og gulerøtter.²⁰ Ut fra protokollene til Stavanger Preserving Co., ser det ut til at slakterne i Stavanger var de første som nøt godt av den nye fabrikk. Fra slutten av oktober og ut året, handlet Stavanger Preserving Co. kjøtt for over 960 spesidaler, fra 16 slaktere i Stavanger.²¹

I tillegg til regninger fra lokale slaktere og arbeidspenger, kom det en spesiell regning den 17.12.1873. Da fikk Stavanger Preserving Co. regning på ryper fra firmaet Thue & Dahl i Tromsø.

Produktene som ble laget ved Stavanger Preserving Co. i den første tiden, vet vi en del om. Det er bevart en priskurant fra 1874, som lister opp hva den nye hermetikkfabrikken kunne levere. Den første oppførte artikkelen er oksekjøtt med suppe, som ble levert i bokser på 10, 8 eller 4 porsjoner.²²

Etikett for ansjos fra firmaet Schreiner & Nielsen, trykket av Stavanger Lithografiske Anstalt.
Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa 0534 - Stavanger
Typografiske Forening

Før sardinene ble det viktigste produktet i hermetikkindustrien, var det oksekjøtt med suppe som var det mest solgte produktet.

Carl Frederik Kolderup hadde en lang karriere i hermetikkindustrien, først ved forskjellige fabrikker, senere som sekretær i De norske hermetikkfabrikanter forening. Kolderup gikk grundig gjennom produksjonen ved de første norske hermetikkfabrikkene, og har påvist at alle hadde oksekjøtt med

suppe øverst på sine prislistene. Prislistene forteller lite om produksjonen, men en gjennomgang av bevarte dokumenter etter firmaet Chr. Aug. Thorne Ltd., viser at diverse typer kjøtt stod for over 60% av årsproduksjonen ved fabrikkene.²³ Dokumenter fra fabrikkene fra 1867, viser at fabrikkene i gjennomsnitt produserte 90 bokser hver dag. Oksekjøtt med suppe var den retten som var beregnet spesielt på storkunder, som rederier og hæren.²⁴

Stavanger Preserving Co. hadde lignende produkter og produserte blant annet flere typer suppe, som ertersuppe, skilpaddesuppe, uliennesuppe, oksehalesuppe og fuglesuppe. Av kjøttretter ble det produsert biffstek, kalve- og oksekarbonader, fårekoteletter, frikadeller, forloren skilpadde, forskjellige typer kjøttboller, mørbrad, lammefrikassé og stekte nyrer.

I 1874 kunne en også få diverse vilt, som orrfugl, ryper hare, tiur, kramsfugl, villender og reinsdyrstek, gås høns, ender og kylling.

Priskuranten fra 1874 vitner om en variert produksjon i Øvre Strandagte 38, og lønnslistene viser at det var stor aktivitet ved fabrikkene.²⁵

Det finnes en beskrivelse som viser at kvaliteten på matvarene som ble laget på denne tiden må ha vært god. Ved Stavanger Preserving Co. sitt 25-årsjubileum i 1898, ble det servert 25 år gammel suppe fra den første tiden på festmiddagen. Byfogd Henrik Finne attesterte suppens alder under festmiddagen egenskap av notarius publicus og som en av gründerne som var med på å etablere firmaet.²⁶

Kryddring av ansjos

I Norge er det tradisjon for å krydre brisling som ansjos. Norges første hermetikkfabrikk, Chr. Aug. Thorne Ltd. hadde ansjos på sine prislistene. I tiden før Stavanger Preserving Co ble etablert var det flere firma i Stavanger som krydret ansjos. Tidlig i 1860-årene startet Axel Andersen med å krydre ansjos som ble lagt i blikkesker.²⁷ Denne aktiviteten var på mange måter en fortsettelse av sildebyen Stavanger, og skulle være med på å legge grunnlaget for sardinbyen Stavanger.

Bakgrunnen for starten med ansjoskryddring i Stavanger var at det var mye brisling i Ryfylke, men den var lite brukt og derfor var brisling billig. Flere i Stavanger hadde sett at det var stort marked for ansjos i Sverige, Tyskland og Russland, og prøvde å krydre brisling selv. Den ferdige ansjosen kunne bli lagt i tønner, blikkesker eller i tredunker, noe som gjorde at den ferdige ansjosen var lett å transportere, og at den dermed var lett å selge i store kvanta.²⁸

Tønnes Christian Jonassen var fra Stavanger og hadde flere virkefelt. Han hadde vært skipper, men gikk i land i 1857 og ble handelsmann. Han var skipsreder, dampskipsagent, trelasthandler og sildeeksportør.²⁹

Firmaet T. C. Jonassen deltok på flere internasjonale utstillinger med sine produkter og fikk bronse i Boulogne- Sur- Mer i 1866 for kryddersild, i tillegg til medaljer fra Paris i 1878 og Berlin i 1880. Senere ble firmaets lokaler i Verksgaten bygget om til å produsere sardiner.³⁰

Et annet firma som drev med ansjoskrydring, var Schreiner, Nielsen & Thiis.

Dette firmaet omtales også som Schreiner & Nielsen. Carl Ludvig Schreiner og Gustav Nielsen etablerte selskapet i 1870, med Christian Houge Thiis som passiv eier. Carl Ludvig Schreiner hadde lært seg krydring av ansjos og appetittsild i Sverige. Også Schreiner, Nielsen & Thiis var aktive på utstillinger. De fikk bronsemedalje for sine produkter ved verdensutstillingen i London i 1873 og ved utstilling i Wien i 1873.³¹

Schreiner, Nielsen & Thiis ansatte tidligere Stuert Carl O. Olsen til å overvåke ansjosproduksjonen. I 1877 startet han sitt eget firma med fokus på ansjosproduksjon sammen med Frederik Kleppe, Carl O. Olsen & Kleppe. Dette firmaet produserte ansjos i Verksgata 76- 78. I 1883 begynte dette firmaet med sardinproduksjon.³²

Ansjos fra T. C. Jonassen, trykket av Stavanger Lithografiske Anstalt.
Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa 0534 - Stavanger Typografiske Forening

Ny næring ga grunnlag for ny støtteindustri

Stavanger Preserving Co. sin hermetikkproduksjon, og ansjoskrydrene som la ansjos i blikkesker, skapte et spesielt marked for blikkenslagere i Stavanger.

40

Jakob Jakobsen Helvig sittende til venstre, sammen med noen av sine ansatte og deres produkter rundt 1870. Kreditering: MUST/Norsk hermetikkmuseum.

Da Axel Andersen tidlig i 1860-årene startet med å krydre ansjos som ble lagt i blikkesker, ble oppgaven med å legge lokk på blikkeskene gitt til Jakob Jakobsen Helvig, svenn hos blikkenslager P.A. Frøiland.³³ For Jakob Helvig ble dette oppdraget starten på et langt liv i hermetikkindustrien, som blikkenslager, oppfinner og sardinfabrikant.

Jakob Jakobsen Helvig var en markant person i hermetikkindustriens pionertid. Utover i 1860- og 70-årene var det flere firma som startet med ansjosproduksjon, og senere også produksjon av skinn og benfri ansjos i blikkboks. Helvig startet sin egen blikkenslagervirksomhet i 1866, og leverte esker og utstyr til denne tidlige produksjonen av ansjos.³⁴

Denne tidlige pakkingen av ansjos i blikkboks gjorde at Helvig kom i kontakt med hermetikkindustrien og bygget opp viktig kompetanse på produksjon og lukking av hermetikkbokser. Helvig var i tillegg en person med mange ideer, og laget maskiner og utstyr for å forbedre emballasjeproduksjonen i hermetikkindustrien. Det fortelles at hans firma kunne lage opp mot 30 000 esker på en sesong.³⁵ Etter hvert bygget Helvig opp en solid virksomhet med 45 loddere i arbeid, som leverte eser til 4 hermetikkfabrikker i Stavanger.³⁶ Jakob Helvig bygget opp en viktig kompetanse på verktøy og lodding til hermetikkindustrien, og solgte esker og stanser til Norges to første

Håndloddet sardineske for Schreiner, Nilsen & Thiis fra rundt 1880. Esken ble mest sannsynlig laget av Helvig. Kreditering: MUST/Norsk hermetikkmuseum.

hermetikkfabrikker, Chr. Aug. Thorne Ltd. i Moss og Norwegian Preserving Co. i Mandal. Dette salget ble begynnelsen på en viktig støttenæring for hermetikkindustrien, maskin og verktøy- produksjonen. Fra tidlig på 1900-tallet ble det eksportert store mengder stanse og falsemaskiner, oppfunnet og produsert i Stavanger.³⁷

Etter hvert som det kom flere, og mer kompliserte maskiner i bruk i hermetikkindustrien, utviklet maskinindustrien i Stavanger seg. Tidlig i 1880-årene kjøpte Stavanger Preserving Co. maskiner og utstyr fra utlandet.³⁸ På denne tiden var Johan Georg Bernander Mejlænder disponent i firmaet. Senere fortalte han om hvordan utenlandske maskiner ble kopiert, og senere produsert av Stavanger Støberi & Dok. Stavanger Støberi & Dok fikk låne noen nye amerikanske stanser av Stavanger Preserving Co. Støberi & Dok brukte disse stansene som modeller for produksjon av egne stanser. Det ble inngått en avtale mellom de to firmaene om at Stavanger Preserving Co. skulle ha prosenter av alle stansene som ble solgt av denne typen.³⁹ Da Stavanger Preserving Co. bestilte sin første autoklav fra Frankrike, laget

Stavanger Støberi & Dok tegninger av autoklaven i hemmelighet. Senere solgte de denne typen autoklav til fabrikker i Stavanger, som sitt eget produkt.⁴⁰

Den store kontakten Stavanger Preserving Co. hadde med forretningsforbindelser i Norge og utlandet gjorde firmaet opptatt av egne trykksaker. Den eldste priskuranten fra 1874, er en enkel trykksak med firmaets navn, og med en opprømsing av alle produktene de kunne levere. Papiret er hvitt og skriften sort. På denne tiden endret forretningstrykksaker seg kraftig i takt med spesielt utviklingen i litografiet. Litografiet muliggjorde gjengivelse av bilder og tekst i flere farger. Midt på 1870-tallet var det ikke mulig å få litograferte trykksaker i Stavanger, bare boktrykk.

Stavanger Preserving Co. var allerede et internasjonalt firma med kunder i flere land. Dette stilte krav til firmaets trykksaker som brevhoder, etiketter og prislister. Gradvis begynte firmaet å ta i bruk litograferte etiketter på sine produkter. I 1875 bestilte Stavanger Preserving flere etiketter hos brødrene Drexel etikettfabrikk i Hamburg.⁴¹

I 1876, ble Stavanger Lithografiske Anstalt anlagt, som den første bedriften i Stavanger som kunne lage litograferte trykksaker i flere farger.⁴²

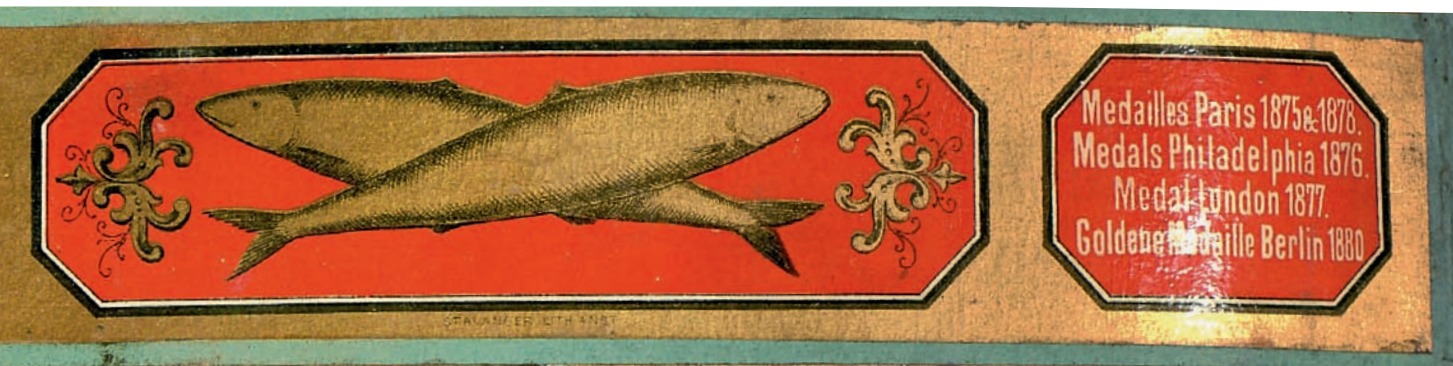
For å sikre kvaliteten på trykksakene hentet Stavanger Lithografiske Anstalt de to tyske litografene Franz Schneider og Franz Dankmar von Frankenstein til Stavanger for å stå for litograferingen og trykkingen.⁴³ Kapasiteten til Stavanger Lithografiske Anstalt steg fra 20 000 etiketter i uken i 1878 til 1 000 000 etiketter pr. uke i 1901.⁴⁴

Stavanger Preserving Co. kjøpte etter hvert etiketter fra Stavanger Lithografiske Anstalt. Da de første sardinene ble eksportert fra Stavanger, leverte Litografen 2000 sardinetiketter til en pris av 50 kroner.⁴⁵

Salget av Stavanger Preserving Co. sine produkter

Stavanger Preserving Co. jobbet målrettet og systematisk for å bygge opp en kundekrets for sine hermetiske matvarer fra høsten 1873. Firmaet tok kontakt med agenter i flere norske byer og solgte sine produkter via agentene. I tillegg til kundekretsen i Norge, begynte firmaet tidlig med eksport av egne varer.

Tre stavangerskip fikk hermetisk proviant i 1873. Barken «Vestlandet,» var eid av firmaet Helliesen-, med Knud Knudsen som medreder, og hans bror

Ole Knudsen som kaptein.⁴⁶ Skipet ble bygget av skipsbygger Rasmus Hærem i Stavanger i 1872, og samme skipsbygger hadde også bygget skonnertribriggen «Bauta» i 1873.⁴⁷ Dette skipet var blant annet eid av Cornelius Middelthon, far til senere styremedlem i Stavanger Preserving Co., Cornelius Middelthon. Siste skip som ble proviantert av Stavanger Preserving Co. i 1873, var fullriggeren «Erling Skjalgsson,» bygget ved J.A. Köhler sitt verft i Hillevåg i 1864.⁴⁸

I tillegg til å utruste seilskuter i Stavanger med proviant, begynte Stavanger Preserving Co. å annonsere i flere norske aviser sammen med sine lokale agenter. Den første avisannonsen for Stavanger Preserving Co. sto i Tromsø-posten 14.01. 1874: «For Stavanger Preserving Co., fabrik af hermetiske madvarer, optages ordres til ualmindelig lave priser ved Thue & Dahl.»⁴⁹

Stavanger Preserving Co. kom tidlig i kontakt med firmaet Thue & Dahl i Tromsø. Dette firmaet var forhandler av hermetikk fra Stavanger i Tromsø, men som tidligere påvist, leverte de også ryper til Stavanger i desember 1873

Tidlig sardinetikett for Stavanger Preserving Co., trykket av Stavanger Lithografiske Anstalt.

Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa 0534 - Stavanger Typografiske Forening

Like interessant som annonsen for Stavanger Preserving Co., var annonsen like over denne, på samme avisside. Annonsen var også satt inn av Thue & Dahl. Denne annonsen forklarte at de kunne ta imot bestillinger på tauverk og snører fra firmaet E. Berentsen i Stavanger, og at ordren kunne leveres med samme firma sin Finnmarksbåt som var ventet i mars.⁵⁰ Grunnlegger av Stavanger Preserving Co., Lars Berentsen var en av sjefene i firmaet E. Berentsen. Det er et eksempel på at firmaets grunnleggere brukte sitt kontaktnett for å hjelpe den nye fabrikken med kunder.

1874 ble et aktivt år for Stavanger Preserving Co. Firmaet begynte å jobbe mer systematisk med å skaffe nye kunder og protokollene vitner om at

firmaet utvidet kundekretsen sin kraftig. Det kom etter hvert flere kunder i Norge og fra utlandet. Firmaet annonserte i flere aviser over hele Norge dette året. Først ut var Tromsø, med flere annonser i Tromsøposten og Tromsø Stiftstidende i januar og februar 1874.

Neste by med omfattende avisannonsering var Oslo. 6. mars 1874 sto følgende annonse i Morgenbladet:”

Stavanger Preserving Co. anbefaler til DHrr. fra sitt lager i Christiania: Hermetiske supper så som: Boullion med selleri, do. Med kjødboller, skildpaddesuppe etc. Kjødretter: Beefsteg, alle slags karbonader, frikadeller, forloren skildpadde, mørbrader, lamm fricasee, stegte nyrer, oxetunge. Vildt: Aarfugl, ryper, ryperagout etc. Fisk: Diverse sorter. Grønstsager, melk, fløde stegefedt etc. Hvad som ikke haves på lager skaffes hurtigst. Udsælgere andsets i alle Ølandets byer ved Hendrik Dons.”⁵¹

Motstående side: Stavanger Preserving Co sitt tomeskelager i Øvre Strandgate 38.
Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa-07 Stavanger Preserving.

Hendrik Dons hadde kontor og lager i Prinsensgate 6. Denne annonsen gikk i Morgenbladet og Christiania Intelligenssedler i perioden mars til juni 1874. Annonseringen med Hendrik Dons ga synlige resultater, i perioden mars-juni, plasserte Dons ordre hos Stavanger Preserving Co. for rundt 700 spesidaler, totalt for 1874 bestilte han hermetikk fra Stavanger for 1133 spesidaler.⁵²

18. mai hadde Stavanger Preserving Co. en annonse i Bergens Tidende, forhandler her var Johan H. Bentzon. Dette firmaet hadde plassert sin første ordre for hermetikk i november 1873⁵³, og fortsatte å kjøpe diverse hermetiske varer hos Stavanger Preserving Co. i 1874. Bentzon handlet for 427 spesidaler i 1874.⁵⁴

1. og 11. juli 1874 var det en annonse i Romsdals Amtstidende for hermetiske matvarer, her var forhandleren J. M Gulbrandesen i Kristiansund. Denne annonsen var ikke like lukrativ som de forrige, Gulbrandesen handlet hermetiske matvarer for 28 spesidaler i 1874.⁵⁵

Annonsene i Grimstad Tidende i desember 1874 ble mer innbringende enn de i Romsdals Tidende. I Grimstad var Einersen forhandler, han handlet for 555 spesidaler i 1874⁵⁶ 28 spesidaler i 1874.

Blant Stavanger Preserving Co. sine kunder i 1874, finnes også ansjoskrydrene, og de fremtidige hermetikkfabrikantene Stavanger, T. C. Jonassen og Johs. Conradsen.⁵⁷

Stavanger Preserving Co. økte sin virksomhet i 1874. Dette kom til uttrykk i

Kutteren «Ternen,» kjøpt av Stavanger Preserving Co. i 1894 for å frakte brisling til fabrikk.

Kreditering: Statsarkivet Stavanger/ Pa-07 Stavanger Preserving.

annonser i flere aviser over store deler av Norge samme året. Firmaet bygget opp et nettverk av forhandlere over hele landet, fra Grimstad til Hammerfest. Forhandlerne rundt omkring i Norge var kjøpmenn og skipsredere. At firmaet utviklet seg i 1874, kom også til syne i lønnslistene. Med unntak av april, juni og juli, betalte firmaet over 200 spesidaler i måneden i lønn. Toppen var oktober med 299 spesidaler.⁵⁸

Den høye aktiviteten skyltes også bestillinger fra utlandet. Allerede i mars 1874, kom det bestilling fra Antwerpen. I løpet av året ble det solgt diverse varer for 282 spesidaler til dit. Stavanger Preserving Co. fikk et stort nettverk av utenlandske kunder, med bestillinger fra Newcastle, Liverpool, Hamburg, North Shields, Antwerpen, London og Stockholm.⁵⁹

Kontakten med utlandet førte til at Stavanger Preserving Co. i 1874 begynte å kjøpe råvarer i Danmark. Schmidt & Company i København leverte blant annet røtter og smør til produksjonen i Stavanger.⁶⁰

Utstillinger i Norge og utenlands

Som tidligere nevnte var det i siste halvdel av 1800- tallet vanlig for bedrifter å vise frem sine produkter på internasjonale utstillinger. På utstillingene kunne en treffe kunder på nye markeder direkte, en traff agenter og en stilte ut produkter og fikk disse bedømt av en jury. Disse medaljene ble senere trukket frem i trykksaker som bevis på varenes høye kvalitet.

I 1865 ble det stilt ut norsk hermetikk på utstilling i Bergen, her fikk Chr. Aug. Thorne Ltd. bronsemedalje for brisling i olje. Allerede året etter var Thorne med på utstilling i Boloung- Sur- Mer i Frankrike, her ble det sølv for brisling i olje. De neste årene var Thorne med på flere utstillinger i blant annet Paris, København og Napoli.⁶¹

Ansjoskrydreren T. C. Jonasen deltok på flere utstillinger med sine produkter og fikk bronse i Boulogne- Sur- Mer i 1866 for kryddersild, i tillegg til medaljer fra Paris i 1878 og Berlin i 1880.⁶² Schreiner, Nielsen & Thiis var også aktive på utstillinger, de fikk bronsemedalje for sine produkter ved verdensutstillingen i London i 1873 og ved utstilling i Wien i 1873.⁶³

Da Stavanger Preserving Co. deltok på sin første internasjonale utstilling, fulgte de eksempelet til andre firma fra Stavanger og firma fra andre deler av landet. Stavanger Preserving Co. sin første utstillingsmedalje kom i Paris i 1875. Etter litt over ett år med drift, var firmaet blitt sikre nok på sine produkter til å stile ut sine varer og få disse bedømt. Utstillingen firmaet valgte var den internasjonale geografiutstilling med kongress i Paris. Stavanger Preserving Co. ble bedømt i klasse 7, «Reiser i videnskabelige og handelsøyemed og oppdagelsesreiser». Firmaet fikk hederlig omtale sammen med blant andre Den geografiske oppmåling, som fikk pris for sine typografiske instrumenter.⁶⁴

De kommende årene ble slike utstillinger viktige for Stavanger Preserving Co. De deltok også på verdensutstillingen i Philadelphia i 1876. I forkant av utstillingen var ikke pressen i Stavanger optimistisk på vegne av byens næringsliv:

«Fra Stavanger skrives det den 28 september i Stavanger Amtstidende:

Philadelphiautstillingen kommer vel ikke for vor by til at blive af nogen særdeles betydning, idetmindste ikke hvad den aktive deltagelse deri angår. I grunden er dette heller ikke at vente, Vore væsentlige exportartikler vil nemlig aldrig kunne finde noget større marked i Amerika, hvor foruden den lange transport og de høye todsatser selve verdensdelens rigdom på de forskjellige fiskesorter vil hindre

os i at konkurrere. Således måtte, som bekjent, de i sin tid gjøre ture fra Bergen på kvedet indstilles, ligesom også nogle herfra anstillede forsøg, fornemmelig med de mindre sildesorter, delikatessesild, anschovis, heller ikke føre til nogen større forbindelse. Det er desuden meget tvilsomt, om disse artikler vilde komme til sin ret på en sådan udstilling, eller om de vilde vinde besynderlig ved at få det kosmopolitiske stempel, som man kunde gjøre sig mere eller mindre begrundet håb om. Den eneste undtagelse må efter al rimelighed antages at være de enkelte fabrikmæssige produkter, der trænge til afsætning i det store og som derfor efter sit hele anlæg må kunne konkurrere på de forskjellige punkter af det store verdensmarked. For disses vedkommende turde udstillingen måske blive af ikke ringe betydning, og i denne retning kommer vi formodentlig også til at repræsenteres nokså respektabelt i de få bransjer, vi har. Således vil Stavanger Preserving Co. udstille i større skala prøver af sine forskjellige fabrikata, der både i smukt udstyr og tilsvarende indre fuldkommenhed vistnok vil kunde konkurrere med det bedste, man nogetsteds har præsteret i denne retning. Ligeså forlyder det, at den kemiske fabrik vil blive repræsenteret, i hvilken udstrækning vides dog ikke.”⁶⁵

Oppmerksomheten i avisene rundt disse utstillingene gjorde at firmaene som deltok fikk oppmerksomhet og kontakter på utstillingene, i tillegg pressedekning over hele Norge.

Opphavet til norske sardine

Opp gjennom årene har det blitt fortalt flere historier om hvordan de norske sardinene ble oppfunnet. De første norske sardinene ble ikke produsert i Stavanger, men mest sannsynlig i Moss. Chr. Aug. Thorne stilte ut røykt brisling i kraft ved utstilling i Bergen i 1865. Året etter begynte handelsmann Hagtor Thorsen på Sunde i Sunnhordland å produsere røykt brisling i kraft, som han eksporterte til USA under navnet sardiner.⁶⁶

Det var også en diskusjon om hvem som produserte de første sardinene i Stavanger, en av blikkenslagerne hos Stavanger Preserving Co. hevdet at han hadde røykt sardiner ved fabrikken i 1878, og servert disse til Lars Berentsen. Denne påstanden førte til at fabrikken og flere av hans tidligere kolleger protesterte, og skrev ned beretninger om den første sardinproduksjonen ved Stavanger Preserving Co.⁶⁷

Rundt 1875, hadde Torkild Aarrestad startet med røyking av brisling i Øvre Strandgate 6. Brislingen ble lagt i blikkesker som ble fylt med olivenolje. Es-

kene var produsert av blikkenslager Jakob Helvig. Fisken ble ikke varmebehandlet, så den hadde begrenset holdbarhet. Aarrestad solgte sin virksomhet til Martin Gabrielsen. Gabrielsen var en tidligere skipper som var gått i land, og hadde en liten tønnefabrikk i Sandvigå, her røykte han brisling.⁶⁸

I 1879, fikk Stavanger Preserving Co for første gang en disponent, tidligere skipper Johan Georg Bernander Mejlænder. Mejlænder kjente Martin Gabrielsen, og de ble enige om å behandle eskene på samme måte som de hermetiske varene til Stavanger Preserving Co. for å se om en kunne forlenge holdbarheten.

Om ikke Stavanger Preserving Co var først ute med produksjon av norske sardiner, var det de som startet den industrielle produksjonen, som fikk stor betydning for både Stavanger og Norge.

Noe nytt var i ferd med å skje. I desember 1880 skrev Stavanger Amstidende en rosende omtale av det nye produktet:

«Det skulde være mærkeligt, om den norske brisling, der i grunden er en fin, fed og delikat småfisk, men som til sine tider har været upåagted, at den er bleven opkjøbt til gjødsel, nu i denne nye udgave, skulde kunne trænge sig frem til Europas hoteller.»⁶⁹

Avslutning

Grunnlaget for hermetikkbyen Stavanger ble lagt av flere forskjellige aktører, som produserte og videreutviklet produksjonsmetodene for sardiner.

Stavanger Preserving Co. var Stavangers første hermetikkfabrikk. De hentet personer med kompetanse på hermetisering til byen, og startet produksjon av hermetiske matvarer, hovedsakelig til storkunder som rederier, seilskuter og handelsmenn i flere norske og utenlandske byer.

Flere aktører i Stavanger krydret brisling som ansjos i 1860- og 70- årene. Disse produsentene fikk kunnskap om brisling, og var samtidig med på å skape etterspørsel etter blikkemballasje i Stavanger. Gjennom internasjonale utstillinger fikk både ansjoskrydrene og Stavanger Preserving Co. kontakter i utlandet, og de fikk anerkjennelse for produktene sine.

Blikkenslageren Jakob Jakobsen Helvig begynte tidlig å produsere blikkemballasje for ansjoskrydrene. Han bygget opp en virksomhet rundt denne

virksomheten og ble flink på emballasjeproduksjonen. Helvig gjorde også flere forbedringer i produksjonen og solgte verktøy og esker til Chr. Aug. Thorne Ltd og Norwegian Preserving Co. i Mandal.

Stavanger Støberi & Dok lånte stanser av Stavanger Preserving Co., kopierte disse og begynte å produsere stansene selv. De laget også tegninger av Stavanger Preserving Co.s første autoklav, og produserte slike for andre fabrikker. Disse kopiene ble starten på en leverandørindustri som bare få år etter ble verdensledende på hermetikkutstyr, og som eksporterte maskiner til flere land.

Stavanger Lithografiske Anstalt så tidlig behovet for forretningstrykkasker med bilde og farger. De hentet to litografer fra Tyskland og begynte å trykke etiketter for Stavanger Preserving Co. og ansjoskrydrerne.

Alle disse faktorene gjorde at da de norske sardinene ble populære internasjonalt, var det allerede et kompetansemiljø i Stavanger som kunne eksportere og videreutvikle produksjonen av norske sardiner.

SUMMARY

Establishing the Canning Town Stavanger

The first Norwegian sardines were exported from Stavanger on the 3rd of September 1879. This new product would create new opportunities for businesses and shape the upcoming industries in the city of Stavanger. In the years leading up to the first sardine export from Stavanger, many different companies and persons contributed to the success of the Norwegian sardines.

The Stavanger Preserving Co. was the first canning company in Stavanger. They brought people to the city with knowledge on how to can food. They also built up a network of agents in Norway and internationally which they could later use to sell the sardines to.

Several companies started to make anchovis from sprats from the 1860´ s and onwards. These companies created a market deliveries of cans and lids to the new factories in Stavanger. People like thin smith Jakob Jakobsen Helvig would produce cans and lids at a large scale. Helvig would also improve the production process of the cans, making the production cheaper and better.

Other companies like, Stavanger Lithografiske Anstalt and Stavanger Støberi & Dok saw different markets to serve the canning industry. Stavanger Støberi & Dok would produce machines for the canning industry, while Stavanger Lithografiske Anstalt would produce labels and other printed matters for the canning industry.

With the success of the Norwegian sardines, all these different companies proved important to build a production environment to produce and to improve the production of Norwegian sardines.

Noter

- [1] Eksempler på trykte beretninger: *"Beretninger fra Norges deltakelse på verdensutstillingen 1878 Paris"*. (Kristiania: B.M. Bentzens Bogtrykkeri 1880.) Fredrik M. Wallem: *"Den internasjonale fiskerietstilling i London 1883"*. (Bergen: Selskabet for de norske fiskeriers fremme 1885.) Morgenbladet 21.09.1876.
- [2] Bergens Tidende 03.11.1873. Side 3. Fredrikshald Tilskuer 06.11.1873 s. 1.
- [3] <https://www.nb.no/search?q=%22Stavanger%20Preserving%22&mediatype=aviser&sort=dateasc>.
- [4] Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie hefte 2*». (Stavanger: Aktietrykkeriet, 1976.) S. 2-5.
- [5] Smst.
- [6] Stavanger Aftenblad 24.06.1898.
- [7] Torleiv Kvalvik: *Stavanger Preserving Co. 1873- 1973*". (Stavanger 1973.) s. 5.
- [8] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882.
- [9] Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie. Hefte 2*». (Stavanger: Aktietrykkeriet 1976). s. 9.
- [10] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882.
- [11] Digitalarkivet.no Folketellingen 1875 for Stavanger Kjøpstad.
- [12] Lønningslister ved Statsarkivet i Stavanger.
- [13] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. Lønningsliste 09.10.1875.
- [14] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. 6 lønningslister fra 1874 og 1875.
- [15] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. Lønningsliste 23.-28.11.1874.
- [16] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. 6 lønningslister fra 1874 og 1875.
- [17] <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pfo1052234019040>
- [18] <https://media.digitalarkivet.no/view/52234/3538>.
- [19] Brantakst: Norsk Hermetikkmuseum mappe: Stavanger Preserving Co. Div. eldre materiale.
- [20] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882. 30.10.1873.
- [21] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882.
- [22] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. Pris- Courant.
- [23] Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie hefte 3*» (Stavanger: Aktietrykkeriet 1982). s. 2-5.
- [24] Samme sted.
- [25] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Boks 1017 Korrespondanse 1873-1881. Pris- Courant.
- [26] Stavanger Aftenblad 24.06.1898. s. 2.
- [27] Stavanger Aftenblad 10.01.1907.
- [28] John Gunnar Johnsen: «*Gatelangs i hermetikkbyen. Fra Holmen til Strømssteinen*». (Stavanger: Mesi Forlag,1998) s. 60.
- [29] John Gunnar Johnsen: «*Gatelangs i hermetikkbyen. «Fra Holmen til Strømssteinen*». (Stavanger: Mesi Forlag,1998). s. 110.
- [30] Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie bind 6*». (Stavanger: «Norconserv 1996). s. 93.
- [31] Norsk Industri i tekst og bilder. (Kristiania: A.M Hanches forlag 1897). S. 34 og 35.
- [32] John Gunnar Johnsen: «*Gatelangs i hermetikkbyen. Fra Holmen til Strømssteinen*». (Stavanger: Mesi Forlag,1998). s. 104.
- [33] Smst.
- [34] Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie bind 4*» (Randaberg: Randaberg Trykk, 1986) s. 39.
- [35] Stavanger Aftenblad 29.04.1916.
- [36] Smst.
- [37] Stavanger Aftenblad 09.03.1907.
- [38] Johan Hjort: «*Stavanger Preserving Co. 50 år.*»(Stavanger: Dreyer Grafiske Anstalt 1923). s. 16.
- [39] Berretning skrevet av Johan Georg Mejlænder. Norsk hermetikkmuseum mappe: «Stavanger Preserving Co. Div eldre materiale.»
- [40] Smst.
- [41] Brev fra Etiquetten- Fabrik Gebr. Drexel Hamburg datert 25.06.1875. Mappe Stavanger Preserving diverse eldre materiale. Norsk hermetikkmuseum sitt arkiv.
- [42] John Gunnar Johnsen: «*Fra ballkort til iddisar.*»(Stavanger Museums årbok 1991) 109- 130, s.113 og 114.
- [43] Stavanger Aftenblad 09.08.1958 s. 3.
- [44] John Gunnar Johnsen: «*Fra ballkort til iddisar.*»(Stavanger Museums årbok 1991) 109- 130, s.113 og 114.
- [45] Kwittering fra Stavanger Lithografiske Anstalt. Norsk hermetikkmuseum mappe: «Stavanger Preserving Co. div. eldre materiale.»
- [46] M.L. Michaelsen: «*Stavanger Sjøfarts historie*». (Stavanger Dreyers Grafiske Anstalt 1927). s. 568.
- [47] M.L. Michaelsen: «*Stavanger Sjøfarts historie*». (Stavanger Dreyers Grafiske Anstalt 1927). s. 522
- [48] M.L. Michaelsen: «*Stavanger Sjøfarts historie*». (Stavanger Dreyers Grafiske Anstalt 1927). s. 534.
- [49] Tromsøposten 14.01.1874, s 4.
- [50] Smst.
- [51] Morgenbladet 06.03.1874, s 2.
- [52] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 13.
- [53] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 99.
- [54] Smst.
- [55] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s.107.
- [56] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 9.
- [57] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 48 og 159.
- [58] Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 327.

- [59]Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882».
- [60]Privatarkiv 107 Statsarkivet i Stavanger. Bok 668 «Arbeidsbok 1873- 1882». s. 114.
- [61]Piers Crocker, «To conquer the world: Markedsføring av norske sardiner i utlandet 1841– 1920», (*Stavanger museums årbok 2001*)s. 105–127.
- [62]Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustrien s historie bind 6*». (Stavanger: «Norconserv 1996). s. 93.
- [63]*Norsk Industri i tekst og bilder*. (Kristiania: A.M Hanches forlag 1897). s. 34 og 35.
- [64]Bergens Tidende 28.08.1875. s. 2.
- [65]Bergens Tidende 01.10.1875. s. 2.
- [66]Carl Frederik Kolderup: «*Blad av hermetikkindustriens historie hefte 3*» (Stavanger: Aktietrykkeriet 1982). s. 48.
- [67]Erklæring signert M. Wagle 07.06.1908, Tobias Enoksen 04.06.1908 og Martin Endresen signert 04.06.1908. Mappe Stavanger Preserving diverse eldre materiale. Norsk hermetikkmuseum sitt arkiv.
- [68]Jørg Hviding: "*Sardineventyret og Bjergsted*". (Mortepumpen nr. 4 2008.) s. 21.
- [69]Stavanger Amtstidende og Adresseavis 13.12.1880.

Litteraturliste

- Haaland, Anders: «*Tvangskartellisering av den norske hermetikkindustri i mellomkrigstiden.*» Upublisert hovedfagsoppgave Universitetet i Bergen våren 1980.
- Hjort, Johan: «*Stavanger Preserving Co. 50 år.*» (Stavanger: Dreyer Grafiske Anstalt 1923).
- Hviding, Jørg: "*Sardineventyret og Bjergsted*". (Mortepumpen nr. 4 2008.)
- Johnsen, John Gunnar: «*Gatelangs i hermetikkbyen.*» . *Fra Holmen til Strømssteinen*». (Stavanger: Mesi Forlag,1998).
- Johnsen, John Gunnar: «*Fra ballkort til iddisar.*» (Stavanger Museums årbok 1991).
- Kolderup, Carl Frederik: «*Blad av hermetikkindustriens historie.*»
«*Hefte 2.*» (Stavanger: Aktietrykkeriet 1976).
«*Hefte 3*» (Stavanger: Aktietrykkeriet 1982).
«*Hefte 4*» (Randaberg: Randaberg Trykk, 1986).
«*Hefte 6*». (Stavanger: «Norconserv 1996).
- Michaelsen, M.L.: «*Stavanger Sjøfarts historie*» (Stavanger Dreyers Grafiske Anstalt 1927).
- Norsk Industri i tekst og bilder*. (Kristiania: A.M Hanches forlag 1897).